

mut Türkmenleri reisi Cüneyd Han'ın eline geçti. Ancak 1920 Ocağında ona karşı olan Özbek ve Türkmenler'in yardımıyla Ruslar tarafından uzaklaştırıldı. 2 Şubat 1920'de son Kongirat Hanı Seyyid Abdullah'ın tahttan çekilmesi üzerine 26 Nisan 1920'de Hârizm Halk Cumhuriyeti ilân edildi. Ardından da 1924'te bu cumhuriyete son verilip topraklar Hârizm, Özbekistan, Türkmenistan, Kara Kalpakistan arasında paylaşıldı (bk. HÂRİZM).

Hive hükümdarlarının çoğu âlim ve sanatkârları himaye eden kişilerdi. Bunların içinde Şîr Gazi Han, İlbars Han, Timur Gazi Han ve Muhammed Rahim Han en meşhurlarıdır. Bu hükümdarlar aynı zamanda bizzat şiir ve edebiyatla da uğraşmışlardır. Öte yandan Hive'de yetişmiş olan tarihçiler yalnız memleketlerinin değil bütün Türkistan ülkelerinin tarihi hakkında geniş mâlumat vermişlerdir. Hive'de yetişen en meşhur tarihçiler *Şecere-i Terâkime* müellifi Ebûlgazi Bahadır Han, *Firdevs-i İkbâl* müellifi Şîr Muhammed Mûnis Mîrâb, *Tevârîh-i Hârizmşâhiyye* müellifi Babacan b. Hudayberdi Mangıt ve Allahkuli, Rahim Kuli, Muhammed Emin, Said Muhammed ve Said Muhammed Rahim hanlar devrinin tarihini yazan Âgehi Muhammed Rızâ'dır. Hive'de hattatlık, minyatür ve dokuma sanatlarında da büyük ilerlemeler olmuştur. Türk-İslâm mimarisinin en güzel örnekleri arasında sayılan camiler, medreseler ve kervansaraylar bütün Hive şehirlerinde yer almıştır.

Hive'nin iktisadî hayatı umumiyetle tarıma, hayvancılığa ve bunların ürünlerinin işlenmesinden ileri gelen iş kollarına dayanıyordu. Öte yandan Hive daima canlı bir ticaret hayatına sahip olmuştur. Çin'den ve Hint'ten gelen ticaret kervanları Türkistan'ın diğer merkezlerine olduğu gibi Hive'ye de uğrar, mallarını Hive halıları ve Hive'ye İran'dan ve Rusya'dan gelen diğer mallarla değiştirip ülkelerine dönerlerdi. Bazen da bu ülkelerin kervanları Hive hükümetine vergi ödeyerek Hive üzerinden Çin'e, Hint'e, İran'a ve Rusya'ya giderlerdi. İç karışıklıklar ve komşu ülkelerle vuku bulan savaşlar esnasında bu ticaret durma noktasına kadar gelmiştir.

1863'te Hive'yi gören Vámbéry buranın kale ve asıl şehir olmak üzere iki kısma ayrıldığını, kale içinde beş ve dışında on mahallenin bulunduğunu, 150 dükkân, bir kervansarayın yer aldığı çarşısında birçok sanat kolunun faaliyet gösterdiğini, özellikle pamuklu sanayiinin gelişmiş olduğunu belirtir; şehirde belli başlı camilerin adlarını da verir. Bunların en büyü-

ğu Hazreti Pehlivan Camii idi. Şehirdeki en eski mimari eser Said Alâeddin Türbesi'dir (XIV. yüzyıl). Bunlardan başka Cuma Mescidi, Han Mescidi, Şaleker Mescidi, Atamurad Kuşbeği ve Karayüz mescidleriyle beş medrese (Medemin / Mehmed Emin, Allahkuli Han, Kutluğ Murad İnak, Arab Han, Şîr Gazi) ve Üç Evliya Türbesi diğer önemli eserlerdir. Sovyet ihtilâline kadar Orta Asya müslümanlarının önemli dinî merkezlerinden biri olan Hive'de doksan dört cami ve altmış üç medrese bulunmaktaydı. 1924'ten sonra medreselerin tamamı ve camilerin büyük bir kısmı kapatıldı. Şehir Sovyet idaresi döneminde fazla gelişemedi; buna rağmen pamuklu sanayi merkezi olarak önemini korudu. Burada tuğlacılık, sütçülük ve halı dokumacılığı endüstrisi gelişmiştir. Bugünkü Hive Özbekistan Cumhuriyeti'nde giderek önem kazanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

C. C. Alikhanov, *The Russians in Central Asia*, London 1865, tür.yer.; Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması* (İstanbul 1290; haz. M. Abdülhaluk Çay), İstanbul 1977; A. Vámbéry, *History of Bokhara*, London 1873, tür.yer.; a.mlf., *Travels in Central Asia*, Washington-London 1970, s. 329-361; J. A. Mac Gahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva. Correspondent of the New York Herald*, New York 1874; N. I. Grodekoy, *Xivinskii Poxod 1873 goda*, Petersburg 1888; S. Lecker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva (1865-1924)*, Cambridge 1968; Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul 1975, tür.yer.; P. Glazebrook, *Journey to Khiva*, London 1982; Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler: 1775-1875*, İstanbul 1984, bk. İndeks; N. V. Khanykov, "Les documents sur le khatat de Khiva", *Bulletin de la Société de Géographie*, 6e série: V (1873), s. 282-294; A. Sheehy, "The End of the Khanate of Khiva", *Central Asian Review*, XV/1, London 1967, s. 5-20; Barbara Kellner-Heinkele, "Glimpses at the Cultural Life of 19th Century Khiva", *RO, XLIX/2* (1994), s. 119-127; "Xiva", *Özbek Sovet Ensiklopediyası*, Taşkent 1976, XII, 304-305; "Xiva Xanlığı", a.e., XII, 306-308; W. Barthold, "Khiva", *EP* (İng.), V, 23-24; Y. Bregel, "Khiva, Khanate of", *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988, II, 298-300.

MEHMET SARAY

HİYÂZE

(الحیازة)

Bir mala el koyma,
onu tasarrufu altına alma mânasında
fıkıh terimi
(bk. İHRÂZ; ZİLYED).

HİYEL

(الحیل)

Şekil bakımından
hukuka uygun bir işlemi vasıta kılarak
yasaklanmış bir sonucu
elde etmek amacıyla yapılan muamele
anlamında fıkıh terimi.

Arapça'da "değişmek, maksada ulaşın-caya kadar fikir değiştirmek" mânasında masdar ve "çare, kurnazlık, iyi düşünce, işlerde tasarruf kudreti" anlamında isim olarak kullanılan hîle kelimesinin çoğuludur. Hile Kur'ân-ı Kerîm'de "çare", "çıkış yolu" mânasında bir yerde (en-Nisâ 4/98), aynı anlamda mahrec de yine bir yerde (et-Talâk 65/2) geçmektedir. Ebû Süleyman el-Cûzânî gibi bazı âlimler hile yerine özellikle mahrec (çoğulu mehâric) kelimesinin kullanılması gerektiğini söylemişlerdir (Ebû'l-Leys es-Semerkindî, vr. 367^b). Bugüne ulaşan en eski hiyel kitabına da *el-Mehâric fi'l-hiyel* adı verilmiştir. Arapça'da hile karşılığında kullanılan hud'a, hadîa, mekr, keyd, tedlîs, tağrîr, gaşş (gışş) gibi kelimeler daha çok "insanlarla olan münasebetlerde karşı tarafı aldatma, zarara sokma" mânasını ifade etmektedir (bk. HİLE).

Tanımı ve Mahiyeti. İslâm hukukunun başlangıçta meseleci (kazuistik) bir metotla tedvin edilmiş olmasının sonucu olarak literatürde hilenin tanımından ve hileyle ilgili genel kurallardan ziyade hilenin mahiyeti, hangi şer'î meselelere ne ölçüde uygulanabileceği veya mevcut / muhtemel uygulamaların dinî hükmü gibi konular üzerinde durulur. Hatta ilk dönemlerde hileye sözlük anlamından fazla bağımsız olmayan geniş bir anlam yüklediğini, bunun için de kişiyi amacına ulaştırmanın her türlü vasıtanın hile kavramı içinde telakki edildiğini söylemek mümkündür. Bunun sonucunda câiz olan ve câiz olmayan hile ayırımı ortaya çıkmıştır. Buna göre dört tasarruf türü hiyel kapsamı içinde mütalaa edilmiştir. 1. Nikâh, alış-veriş ve ruhsatlar gibi meşrû vasıtaları kullanarak meşrû sonuçlara ulaşmak. 2. Namaz kılmamak için içki içip namaz vaktinde sarhoş bulunmak gibi gayri meşrû vasıtalarla gayri meşrû sonuçlara ulaşmak. 3. Başkasının bıçağını çalmak veya gasb etmek suretiyle kendi hayvanını kesmek gibi gayri meşrû vasıtalarla meşrû sonuçlara ulaşmak. 4. Bey'u'l-İne, hülle gibi meşrû vasıtaları kullanarak gayri meşrû sonuçlara ulaşmak. Burada ifade edilen muameleler hukukî açıdan değer-

lendirildiğinde ilk üçünün hükmünün açık olduğu görülür. Birinci durumda câiz, ikinci durumda câiz olmayan, üçüncü durumda ise ilk aşamada câiz olmayan, ikinci aşamasında câiz olan bir davranış söz konusudur. Ancak ileri dönemlerde "hile-i şer'iyye" tabirinin dar anlamına teka-bül edecek olan dördüncü muamelenin hükmü konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çünkü ortada görünüş ve şekil bakımından hukuka uygun bir işlem mevcuttur. Ancak bununla hukukun yasakladığı bir sonuca ulaşma amacı söz konusudur. Eğer görünüşe itibar edilecekse bu tasarruf hukuka uygun ve geçerlidir, maksat esas alınacaksa hukuka aykırıdır. Buna göre meşrû bir muamele görüntüsü altında dinin veya hukuk düzeninin emredici bir hükmünü bertaraf ederek dinen- hukuken yasaklanmış bir sonuca ulaşmak amacıyla hareket eden kişinin bu şekilde vardığı sonuçtan hukukî olarak istifade edip edemeyeceği meselesi ortaya çıkmaktadır. Bu tartışma neticesinde hileye, modern hukuktaki kanuna karşı hile tabirine denk düşen daha dar bir anlam yüklenmiş ve hile terim olarak, "şekil bakımından hukuka uygun bir işlem vasıta kılınarak yasaklanmış bir neticeyi elde etme kastıyla yapılan muamele" şeklinde ifade edilebilen bir anlam kazanmıştır. Ancak İslâm hukukunda modern hukuktan farklı olarak hilenin hukukî müeyyidesinin yanı sıra dinî ve ahlâkî sonuçları da tartışılır.

Kanuna karşı hilenin üç unsuru söz konusudur. a) Yapılan muamelenin şekil bakımından kusursuz ve hukuka uygun olması. b) Kanun koyucunun vazettiği normun ruhuna ve maksadına aykırı bir sonuç doğurması. c) Hile kastı. Meselâ borç verdiği kişiden faiz almak isteyen bir kimşenin herhangi bir malını ona 100 milyona veresiye satıp aynı malı 75 milyona peşin satın alması gibi. Burada şekil yönünden hukuka uygun iki alışveriş işlemi arkasına gizlenmiş, alışverişin meşruiyetinin amacına aykırı bir sonuç (faiz alma) elde edilmiş ve bu muamele o maksadı gerçekleştirmek üzere yapılmıştır. Kanuna karşı hilenin en önemli unsuru hile kastıdır. Bu tür muamelelerde böyle bir kasıt yoksa hile gerçekleşmez. Meselâ Hz. Âişe'nin âzatlı câriyesi Berîre kendisine sadaka olarak verilen etin bir miktarını Âişe'ye hediye olarak vermiş. Hz. Peygamber bu etten yiyeceği zaman -sadaka ve zekât almasının haram, hediye almasının helâl olduğu hususu dikkate alınarak- etin mahiyeti kendisine hatırlatılmış, Resûlullah

da, "Bu et Berîre'ye sadaka, bize hediyedir" demiştir (*Müsned*, VI, 180; Buhârî, "Zekât", 62; Müslim, "Zekât", 170-172). Yine Hz. Peygamber, Ümmü Atıyye Nesîbe bint Hâris el-Ensâriyye'ye zekât olarak gönderdiği koyunun etinden bir miktarı kendisine hediye edildiğinde onu yemiştir (Buhârî, "Hibe", 7). Rifâa el-Kurazî hanımını boşadığında kadın tekrar Rifâa'ya dönebilmek için Abdurrahman b. Zebîr ile nikâhlanınca Resûlullah onun maksadına işaretle fiilen evlilik hayatı yaşamadıkça kocasına dönmeyeceğini ifade etmiştir (Buhârî, "Şehâdât", 3, "Talâk", 4; Müslim, "Talâk", 1-2, 4). İlk iki olayda kasıt bulunmadığı için hile gerçekleşmemiş, son olayda ise hile kastı bulunduğu için evliliğe izin verilmemiştir.

Mezheplerin Görüşleri. Hiyel konusunda fıkıh mezheplerinin tavırlarının kesin ve genel çizgilerle ifade edilmesi bir hayli zordur. Çünkü hiyelin terim olarak dar anlamı yanında, kişiyi meşrû olup olmadığına bakılmaksızın amacına ulaştıran her vasıtanın ve hukukî tasarrufun geniş anlamda hiyel kapsamında değerlendirilmesi bir kavram kargaşası ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple fakihlerin ve fıkıh mezheplerinin hile kavramına yükledikleri anlam, ayrıca hangi tasarrufları hile olarak değerlendirdikleri hususu belirlenmeden birbirleri hakkındaki isnat ve ithamların anlaşılması mümkün değildir. Hanefî mezhebine ait muteber kitaplarda, Ebû Hanîfe'nin insanlara hile öğreten müftünün hacr altına alınacağı şeklindeki görüşü açıklanırken zekâtı düşürmek için malı hibe etmeyi, nikâh bağına koparmak için dinden çıkmayı tavsiye eden müftü örnek verilmekte, hilenin dinin ifsadı olduğu ve bütün topluma zarar verdiği ifade edilmektedir. Ayrıca Ebû Yûsuf, zekâtı iptal etmek amacıyla hileye başvurma bir mümin için helâl olmadığını vurgularken (*Kitâbü'l-Harâc*, s. 80) İmam Muhammed'in de genel anlamda, "Hakkı iptale götüren hilelerle Allah'ın hükümlerinden kaçmak müminlerin ahlâkından değildir" dediği (İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, XII, 329; Aynî, XXIV, 109; Kastallânî, X, 103) ve özel olarak da zekâtı düşürmek üzere başvurulmuş hileye ve yine faiz için hile sayılabilecek bey'u'l-ineye (mal sahibinin veresiye sattığı bir malı aynı kişiden peşin parayla daha ucuza alması) açıkça karşı olduğu bilinmektedir (İbn Âbidîn, IV, 244, 279). Irak fıkının tâbiîn dönemindeki üstadı İbrâhim en-Nehaî de zekâtı düşürmek için hileye başvurma câiz olmadığını söylemiştir (Kal'acî, I, 535-536).

Buna göre Hanefî mezhebi imamlarının meşrû vasıtaları kullanarak gayri meşrû neticelere ulaşma kastıyla yapılan muamelelere cevaz vermedikleri ortaya çıkmaktadır. Gerek hiyelle ilgili olarak müstakil eser yazan gerekse eserlerinde hiyelle yer veren Hanefî âlimleri alışveriş, nikâh, talâk, ruhsatlar gibi meşrû yollarla meşrû neticelere ve helâle ulaştıran, günaha düşmekten kurtaran hilelerin câiz olduğunu, bir hakkı veya şer'i bir hükmü iptal eden hilelerin ise câiz olmadığını belirtmişlerdir. Bu durumda kişiyi hukukun izin verdiği vasıtalarla hukuken meşrû neticelere götüren muameleler hile kabul edilirken hiyel mecazi ve sözlük mânası bakımından ele alınmış, gayri meşrû sonuçlara götüren muameleler ise terim ve dar anlamdaki hile kapsamında düşünülerek cevaz verilmemiştir. Böylece hile konusunda ikili bir ayırım ortaya çıkmıştır. Hanefîler'in ikinci durumdaki hilenin câiz olmadığı hükmüne Ebû Yûsuf bir tek istisna getirmiştir. O da şüf'a hakkı sabit olmadan önce hile ile onu düşürmeye verdiği cevazdır. Ebû Yûsuf'un, mal sahibini malını istemediği kimseye satmaya zorlanmaması gerekçesiyle ileri sürdüğü bu görüşe İmam Muhammed karşı çıkmıştır.

İlk Hanefî imamlarının çağdaşı olan âlimlerin sözlerinde veya diğer mezheplerin literatüründe Hanefîler'in dar anlamda hileyi de câiz gördükleri şeklinde bazı genelleme ve iddialar mevcutsa da bunlar doğru değildir. Nitekim Câhiliye döneminde bastonuyla hacıların yiyeceklerini çalan hırsızın yakalanmasından sonra, "Ben çalmadım, bastonum çaldı" şeklindeki ifadesinin nakledilmesinin ardından Hammâd b. Seleme'nin, "Bugün yaşıyaydım Hanefî mezhebinden olurdu" sözü (Câhiz, III, 18) gerçeği yansıtmadığı gibi şarkiyatçı Tritton'un bu örnekten hareketle dinî fikirlerin her zaman ciddiye alınmadığını ileri sürmesi de (*İslâm Kelâmı*, s. 58) isabetsizdir. Ayrıca Mâlikî âlimi Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ile Şâfiî mezhebinden Bedreddin ez-Zerkeşî'nin Ebû Hanîfe'nin şer'i esaslara aykırı hileleri câiz gördüğü (bk. *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 1100; *el-Menşûr fi'l-Kavâ'id*, II, 95), yine İbnü'l-Arabî, Kurtubî ve Şâtibî ile Hanbelîler'den Muvaffakuddin İbn Kudâme ve Şâfiîler'den Nevevî'nin zekâtı düşürmek için başvurulmuş hilelerin Ebû Hanîfe ve diğer Hanefîler'ce meşrû sayıldığı (bk. *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 1100; *el-Câmi'*, IX, 236; *el-Muvâfakât*, IV, 202; *el-Muğnî*, II, 534; *el-Mecmû'*, V, 468) ve Gazzâlî'nin, Ebû Yû-

sufl'un zekât vermemek için yılın dolması-na az bir zaman kala malını karısına hibe ettiği ve Ebû Hanîfe'nin bu tutumu onayladığı (İhyâ², I, 18) yolundaki iddiaları asilsız görünmektedir. Hanefîler'e bu tür tenkitlerin yöneltilmiş olmasında onların hiyelden ne kastettiklerinin tam olarak anlaşılabilmesi, Ebû Hanîfe'nin hayatının anlatıldığı kitaplarda (menâkıb) onun ince anlayış ve keskin kavrayışına işaret için bulunduğu bazı meşrû çözümlerin zikredilmesi ve bununla her türlü hileyi câiz gördüğünün zannedilmesinin yanı sıra daha sonraki dönemlerde bazı âlimlerin hileye cevaz vermeleri ve bizzat uygulamaları gibi sebepler rol oynamıştır. Nitekim Hanefî mezhebi imamlarının karşı olmasına rağmen Cemâl el-Malatî bey-'u'l-îne yoluyla birçok kazanç elde etmiştir (Sehâvî, X, 336; İbn Hacer, İnbâ³ 'u'l-ğumr, IV, 348;).

İmam Şâfiî'nin, şeklen hukuka uygun olan muamelelerle meşrû olmayan sonuçlara ulaşılacak istense bile kişinin maksat ve niyetine göre hükmü ancak Allah'ın vereceği, insanların zâhire göre hüküm vermekle mükellef oldukları, hukukî işlem ve ilişkilerde istikrar ve hukuk güvenliğini sağlamak için objektif ve şekli kuralları uygulamak gerektiği şeklinde özetlenebilecek bakış açısı, onu dar anlamdaki hileli muameleleri hukukî açıdan geçerli kabul etme sonucuna götürmüştür. Buna göre muamelelerde hukukî ve dinî açıdan ayırım yapılmakta ve bazı muameleler dinî yönden câiz olmasa da hukukî yönden geçerlilik kazanmaktadır. İslâm hukukundaki diyânî hüküm -kazâî hüküm (diyâneten -kazâen) ayırımı da büyük ölçüde bunu yansıtır. Şâfiî mezhebine mensup sonraki âlimler hiyeli hüküm bakımından tasnif etmişlerdir. Kazvîni hileyi mubah, haram ve mekruh olmak üzere üçe ayırırken (Kitâbü'l-Hiyel, s. 2) İbn Hacer el-Askalânî, mubah yolla bir hakkı iptal eden veya bâtili ikameye götüren hilelerin haram, hakkın ikamesini veya haksızlığın önlenmesini sağlayan hilelerin vâcip veya müstehap, mubah bir yolla mekruha düşmekten kurtaran hilelerin müstehap veya mubah, mendubun terkine götüren hilelerin ise mekruh olduğunu söylemiştir (Fethu'l-bârî, XII, 326). Kastallânî'nin şu sözleri Şâfiî mezhebinin görüşünü daha açık şekilde yansıtmaktadır: "Kim bey'akdiyle ribâyâ niyet etmişse ribâyâ düşmüştür. Muamelenin şekil itibarıyla bey'akdi olması onu gûnahtan kurtarmaz. Kim üç talâkla boşanmış kadını eski kocasına helâl kılmak amacıyla nikâh akdi

yaparsa o "muhalil"dir (hülleci) ve muhalil Hz. Peygamber'in hadisinde lânetlediği kişilere dahil olmuştur. Muamelenin şeklen nikâh akdi olması onu gûnahtan ve lânetlenmiş olmaktan kurtarmaz. Allah'ın helâl kıldığı bir şeyi haram ve haram kıldığını helâl kılma amacıyla yapılan her türlü muamele gûnahtır (İrşâdû's-sârî, X, 102-103). Buna göre sözlük anlamında şer'î hileyi kabul edip terim anlamında hileyi reddeden Hanefîler'le Şâfiîler'in benzer görüşü paylaştığı görülür. Mâlikîler ve Hanbelîler ise hiyeli dar anlamda (terim mânasında) anlamışlar ve benimsedikleri "sedd-i zerâi" (kötülüğe giden yolları kapama) prensibinin tabii sonucu olarak câiz görmüşlerdir. Aslında dört mezhep imamının konuya yaklaşımı incelendiğinde hepsinin hile meselesindeki tavrının aynı yönde olduğu görülür. Hanefîler ve Şâfiîler geniş anlamda ele aldıkları hileyi harama düşmemek, yasakları çiğnememek için câiz görürken hileye karşı çıkan Hanbelîler ve Mâlikîler dar anlamından hareketle harama götürdüğü, yasakların bu yolla çiğnendiği gerekçesiyle onu reddetmişlerdir. Aslında ne Hanefî imamları ile Şâfiîler ikinci durumdaki hileyi câiz görmüşler, ne de Hanbelîler ve Mâlikîler birinci durumda hile olarak vasıflandırılan muameleleri reddetmişlerdir. Bu sebeple her iki tarafın görüşlerinin delili olarak icmâi zikretmeleri dikkat çekicidir. Bu durum her iki tarafın da farklı ifadelerle aynı şeyi söylediklerini göstermektedir.

Hiyelin esas alınan tanımında uyulması gereken bir normla bundan kaçmaya çalışan mükellefin yumuşak bir mücadelesi tasavvur edilmektedir. Bu durumda kişi hem ilgili hukuk kaidesine itaat etmemek hem de itaatsizliğini hukuken izin verilen bir muamele arkasına gizlemek istemektedir. Ferdin davranış ve hareketlerine birtakım kısıtlamalar getirmesi ya da ona görevler yüklemesi hukukun ayrılmaz özelliğidir. Meselâ şartları oluştuğunda kazancın belirli miktarının ihtiyaç sahiplerine zekât olarak verilmesi, üç talâkla boşanmış bir kadının bir başkasıyla evlenerek o kocasının da kendisini boşayıp iddetini doldurmadıkça eski kocasıyla evlenememesi ve ekonomide faiz yasağı gibi esasların karakteri böyledir. Kanun koyucu bu normları toplumun ve dolayısıyla ferdin menfaatleri için vazetmiştir. Ancak fert çeşitli düşüncelerle bu hükümlerden kaçmak isteyebilir. Bu ihlâlin doğrudan doğruya meydana gelmesi dinî ve kanunî müeyyideyi

de beraberinde getireceğinden aynı zamanda kişi böyle bir ihlâlden uzak kalmak ister. İşte ferdin hem âmir hükümlere itaat eder görünüp hem de istediği sonucu elde edebilmesi için en uygun vasıta kanuna karşı hile yoludur. Bu durumda ferdin tasarrufu şekil itibarıyla hukuka uygun ve kusursuz olsa bile hukukun maksat ve ruhuna aykırıdır. Meselâ zekât vermekten kurtulmak isteyen bir mükellefin malının bir kısmını çocuğuna veya karısına hibe etmesi halinde muamele şeklen hukuka uygun bir hibe ise de maksat zekâtтан kaçmaktır. Böyle bir yola başvuran kişi hibenin meşrû olduğunu ve kendisinin de buna uyduğunu savunacaktır. Halbuki böyle bir hibenin kanun koyucu tarafından mendup kabul edilen gerçek hibe ile alâkası yoktur. Zira hibe, kendisine hibe yapılan şahsın sıkıntı ve ihtiyaçlarının giderilip ona iyilikte bulunulmasını ve sevgisinin kazanılmasını hedeflediği gibi hibe edenin de cimrilik gibi kötü duygularının köretilmesini sağlar. Burada ise tam aksi bir durum ortaya çıkmakta, hibe, tekrar geri alınması sebebiyle kendisine hibe yapılanın nefretine yol açtığı gibi hibe edenin de cimrilik duygularını kökleştirmektedir.

Hiyel Konusunda İleri Sürülen Deliller. Hilenin sözlük ve geniş mânası bakımından ele alınıp meşrû vasıtaların da hile kapsamında değerlendirilmesi durumunda bunun cevazı konusunda delile ihtiyaç yoktur. Çünkü bunlar hukukî çerçeve içindeki muameleleri ifade etmektedir. Ancak hilenin tanımında yer alan kanun koyucunun maksatlarına aykırı olmama kaydı bazı âlimlerce kaldırılarak mutlak mânada hiyelin câiz olduğu düşünülmüştür. Meselâ kaynaklarda, Ebû Ali ed-Dâmegânî'nin zengin bir kimse olmasına rağmen zekât vermemek için senenin dolmasına az bir zaman kala mallarını çocuklarına hibe ettiği, ertesi yıl da aynı şekilde çocuklarının kendisine hibede bulunduğu (Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, III, 1100; Kurtubî, IX, 236), yine Hanefî ulemâsından Cemâl el-Malatî'nin çeşitli hile-i şer'iyye yollarını câiz görmesi sebebiyle bey-'u'l-îneye başvurarak mal kazandığı rivayetleri (yk. bk.) yer alır. Bu düşüncede olan âlimlerle hileyi hüküm bakımından ikiye ayıranların câiz hile için ileri sürdükleri delillerin önemlileri şu şekilde sıralanabilir: Hz. Eyyûb'un karısına yüz değnek vurmaya yemin etmesinden sonra Allah ona, yüz adetten oluşan bir demet sapla vurması halinde yeminini yerine getirmiş olacağını vahyetmiştir (Sâd 38/44). Bu

âyette yapılması meşrû ve mümkün olan bir şeye hile ile ulaşmaya, güçlüğü kendisinden ve başkasından hile ile kaldırmaya cevaz ilkesi vardır. Bu konuda diğer bir delil de Hz. Yûsuf'un kardeşini yanında alıkoymak için Allah'ın kendisine hile yolunu göstermesidir. Buna göre Yûsuf kardeşlerinin yüküne hükümdarın masrapasını koymuş ve masrapa kardeşinin yükünde çıkınca onu yanında alıkoymuştur (Yûsuf 12/69-76). Bu görüş sahiplerine göre âyet, mubaha götüren ve hakların elde edilmesine vesile olan hilelerin câiz olduğuna delâlet etmektedir. Aynı konudaki diğer bir delil de Allah'ın emir ve yasaklarına riayet edenlere sıkıntı anında bir çıkış yolu göstereceğini bildirmesidir (et-Talâk 65/2-3).

Sünnetten getirilen delillerin önemlileri de şunlardır: Hz. Peygamber mescidde iken kendisine sorulan bir soruya oradan çıkmadan cevap vereceğini söyledikten sonra dışarı çıkacağı anda bir ayağı dışarıda, bir ayağı içeride iken cevap vermiştir (Buhârî, "Tefsîr", 1/1, 15/3, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 9; Tirmizî, "Şevâbü'l-Kur'ân", 1). Resûl-i Ekrem'in bu tutumu yeminin sorumluluğundan kurtulmak için delil olarak kullanılmıştır. Buna göre bir şeyi yapmayacağına yemin eden kişinin onun bir kısmını yapmasıyla yeminin bozulmayacağına hükmedilmiştir. Diğer bir delil de şudur: Resûl-i Ekrem, farklı kalitede hurmaların farklı ölçeklerde değişimini yasaklayarak düşük kalitedeki hurmanın satılıp onun parası ile iyi hurma alınmasını emrettiği hadisinde (Buhârî, "Büyû", 89; Müslim, "Müsâkât", 95) faize düşülmemesi için bir çare göstermiştir. Bir malın vadeli olarak alınıp daha düşük bir bedelle aynı kişiye peşin para ile satılmasını faizli muamele saymayıp câiz görenler bu hadisi delil kabul etmişlerdir. Konuyla ilgili olarak ileri sürülen diğer bir delil de Hz. Eyyûb'a Allah'ın gösterdiği çıkış yolu doğrultusunda Hz. Peygamber'in uygulamasıdır. Buna göre ensardan bir kişinin hasta iken yanına gelen bir câriye ile zina etmesi üzerine Resûlullah, yüz adetten oluşan bir demet sapla o kişiye vurulup cezasının yerine getirilmesini istemiştir (*Müsned*, V, 222; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 34; İbn Mâce, "Hudûd", 18). Saîd b. Ali es-Semerkandî, Hz. Peygamber'den itibaren haramlardan kaçma, zarar ve zulmü önleme, harama ve günaha düşmekten korunma hususunda hileye başvurulduğunu, seleften de herhangi bir âlimin buna karşı çıkmadığını, bu sebeple de icmâ meydana geldiğini söylemektedir (*Cen-netü'l-aḥkâm*, vr. 163^b).

Hiyelin câiz olmadığı konusunda ileri sürülen belli başlı deliller ise şu şekilde özetlenebilir: Kur'an-ı Kerim'de, cumartesi günü avlanma yasağını ihlâl edip taşkınlık göstermeleri sebebiyle yahudilerin maymuna çevrildiği anlatılır (el-Bakara 2/65-66; el-A'râf 7/163-166). Tefsir kitaplarında kaydedildiğine göre Allah yahudilere cumartesi günü balık avlamayı yasaklamış ve onları denemek için de sürü sürü balıklar göndermişti. Yahudiler de balıkları avlamak istemişler, fakat yasağı açıkça çiğnememek için ağlarını cuma gününden kurmuşlar, balıklar cumartesi gelip bu ağlara takılınca pazar günü gidip almışlardı. Bunun üzerine Allah onları cezalandırmıştı. Kur'an-ı Kerim'de zikredilen bu olayda hilenin üç unsuru da mevcuttur.

Sünnette yer alan önemli deliller de şunlardır: Hz. Peygamber amellerin niyetlere göre olduğunu bildirmiştir (Buhârî, "Bed'ü'l-vaḥy", 1, "İmân", 41; Müslim, "İmâre", 155). Bu hadis amellerin niyete, akidlerin de maksada göre değerlendirileceğine delâlet etmektedir. Buna göre alışveriş akdiyle bir fazlalık elde edilmeye niyet edilmişse (ine) bu şekilde davranan kimse ribâyâ düşmüştür. Akdin şeklen alışveriş olması onu günahattan kurtarmaz. Nikâh akdiyle hülleyle niyet eden de "muḥallil" sıfatını almıştır ve Hz. Peygamber'in lânet ettiği kişiler arasına girmiştir. Akdin şeklen nikâh görünümü taşıması bir şey ifade etmez. Yine Resûl-i Ekrem, "Yahudilerin yaptıklarını yapmayın; onlar Allah'ın haram kıldığı şeyleri en bayağı hilelerle helâl kılmaya yeltenmişlerdir" demiştir (İbn Batta, s. 42). Bir başka hadisin meâli de şöyledir: "Allah yahudilerin belâsını versin; Allah onlara iç yağını haram kılınca yağı eritip sattılar ve parasını yediler" (Buhârî, "Tefsîr", 6/6, "Müsâkât", 71-73, "Büyû", 103; Müslim, "Müsâkât", 71-74). Diğer bir hadiste de hülle yapılan kendisi için hülle yapılan lânet eden Resûlullah (Ebû Dâvûd, "Nikâh", 15; Tirmizî, "Nikâh", 28) ine alışverişini de yasaklamıştır (*Müsned*, II, 84; Ebû Dâvûd, "Büyû", 54). Bu konuda ayrıca sahâbe uygulamasından şu örnek delil olarak gösterilir: Bir kadın Zeyd b. Erkam'a veresiye 800 dirheme bir köle satmış, sonra onu peşin para ile 600 dirheme Zeyd'den geri almıştı. Kadın meseleyi Hz. Âişe'ye sorduğunda Âişe, "Tövbe etmedikçe Hz. Peygamber ile birlikte yapmış olduğu cihadı iptal ettiğini Zeyd'e bildirin. Şu senin yaptığın alışveriş ne kadar kötüdür" demiştir (Abdürrezzâk es-San'ânî, VIII,

184-185; Dârekutnî, III, 52, nr. 211-212; İbn Teymiyye, s. 135).

İbn Teymiyye, hiyelin haram olduğu konusunda sahâbenin icmâının bulunduğunu, bunun ise kati delil teşkil ettiğini söylemektedir (*İkâmetü'd-delil*, s. 246-250). Sedd-i zerâiyi delil kabul eden Mâlikîler ve Hanbelîler, yasaklanmış bir şeyi elde etmeye götüren meşrû vasıtaların kullanılmasının câiz olmadığından hareketle hileli muamelelerin hukuken ve dinen yasaklandığı görüşünü benimsemişlerdir.

Hiyelin câiz olduğuna dair ileri sürülen deliller karşı görüşte olan fakihler tarafından değerlendirmeye tâbi tutulur. Mesele Hz. Eyyûb'la ilgili olarak Kur'an'da anlatılan hiyel örneği farklı yorumlara tâbi tutulmakta olup bu konudaki görüşleri şu şekilde özetlemek mümkündür: 1. Bu âyetin hükmü, "Her biriniz için bir yol ve yöntem kıldık" (el-Mâide 5/48) âyetiyle neshedilmiştir. 2. Âyette ifade edilen hüküm Hz. Eyyûb'a hastır. Başkaları için delil teşkil etmez. Çünkü Hz. Eyyûb'un şeriatında kefâret yoktu, bu sebeple Allah ona böyle bir yol göstermiştir. İslâm dininde kefâret olduğu için buna ihtiyaç yoktur. 3. Hz. Eyyûb karısına vuracağına dair yemin etmemiş, adak adamıştı. 4. Bu âyet, had cezalarına dayanamayacak durumda olan hastalar için böyle bir ruh-satın bulunduğu bildirilmektedir. 5. Âyetin ifade ettiği husus İslâm dininin esaslarına uymayan, dolayısıyla müslümanlar için delil teşkil etmeyen daha öncekilerin şeriatıyla ilgilidir. Ancak bu âyet Kur'an-ı Kerim'de zikredildiğine göre müslümanları alâkadar eden bir yönü bulunmalıdır. Hz. Peygamber'in, bir câriye ile zina eden kişinin ileri derecede hasta olması sebebiyle ona bu türde bir ceza uygulaması örneğinde olduğu gibi (*Müsned*, V, 222; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 34; İbn Mâce, "Hudûd", 18) iyileşmesi umulmayan veya dayanamayacak durumda olan kişilere sembolik bir ceza tatbik edilmesinin ceza felsefesi açısından önemi büyüktür. Çünkü sembolik de olsa hiçbir suçun cezasız kalmayaacağı fikrinin toplumda yerleşmiş olması ehemmiyet arz etmektedir. Ayrıca Hz. Eyyûb'la ilgili olayda ortaya konulan şey, bazı âlimlerin ifade ettiği gibi Allah'ın rahmet ve merhametine örnek olarak zikredilmiş Eyyûb'a has bir hüküm de olabilir.

Gerek Kur'an-ı Kerim'de anılan bu olayda gerekse Hz. Peygamber'in hasta şahısla ilgili uygulamasında, yasal yolları kullanarak hukukun izin vermediği sonuçlara ulaşmanın cevazına bir delil yoktur. Hz. Yûsuf'a kardeşini yanında alıkoymabil-

mek için Allah'ın öğrettiği hile (Yûsuf 12/76), hürmete lâyık hukuk nizamına karşı değil Firavun'un yasalarına karşı başvurulmuş bir çare idi. Bundan başka burada söz konusu edilen çare Allah'ın tasarrufunda olan bir tedbirdir. Allah bunu diletiğine meşrû kılar. "Kim takvâ üzere olursa Allah ona bir çıkış yolu gösterir" (et-Talâk 65/2) âyeti de bu açıdan ele alınmalıdır. Yine Resûl-i Ekrem'in farklı ölçeklerde hurma değiştiren kişiye âdi hurmayı satıp onun parasıyla daha kalitelisini almasını söylediği hadiste hiyelin cevazıyla ilgili ve özellikle inenin câiz olduğuna dair bir delil yoktur. Aynı cins malın farklı ölçülerde değişimi ribâdır. Burada Hz. Peygamber faize düşülmesini önlemek için meşrû bir alım satım yolu göstermiştir.

Kitap ve Sünnet'ten hiyele karşı ortaya konulan delillerin daha açık ve tutarlı olduğu söylenebilir. İlgili naslarda yasaklanan davranış ve işlemler (yahudilerin cumartesi günü avı, iç yağını eritip satmaları, bey'ü'l-îne ve hülle gibi) hiyelin tanımında yer alan üç unsuru da ihtiva etmektedir. Aslında hiyelin câiz görülmesi hukuk politikası açısından uygun olmadığı gibi hukuk kurallarının varlık sebebine de aykırıdır. Bu bakımdan "câiz hile" tabiri de kendi içinde çelişkili ve tutarsızdır. Çünkü hukuk kuralları ya bir şeyi emreden ya da yasaklayan, uyulması zorunlu ve bir ihtiyacı karşılayan kurallardır. Hukukun bunları hileli muamelelerde olduğu gibi dolaylı veya doğrudan ihlâl ile izin vermesi onun varlık sebebine aykırıdır. Bu açıdan hukuk kaidelerinin dolaylı ve dolaysız ihlalleri arasında fark yoktur. Tesbit zorluğu bakımından dolaylı ihlaller daha tehlikeli bir durum arzeder. Bu sebeple hileye başvuran kişiyi varmak istediği sonuçtan mahrum bırakmak, âmir hükümlerin doğrudan ihlâl ile hileye başvurulması ihlâlini aynı neticeye tâbi kılmak, toplumda hukuka ve haklara saygı fikrini yerleştirmek bakımından büyük önem arz etmektedir.

Hiyeli Ortaya Çıkaran Sebepler. Mezhep imamlarının karşı çıkmasına rağmen daha sonraki dönemlerde fakihlerin hile sayılabilecek çözümler ürettikleri ve zaman zaman hile yoluna başvurulduğu bilinmektedir. Ancak hiyeli ortaya çıkaran sebepleri göz ardı ederek bazı şarkiyatçıların ve Türk hukukçularının iddia ettikleri gibi hiyelin İslâm hukuk sisteminin statik bir yapıya sahip olmasından, dolaşısıyla bizzat hukukun özünden kaynaklandığını ileri sürmek doğru değildir. Çün-

kü İslâm hukukunun iki temel kaynağı olan Kitap ve Sünnet, kıyamete kadar her devirde ortaya çıkabilecek problemlere uygulanabilecek genel prensipleri ortaya koymuş, bunların yorumunu ve olaylara tatbikini müctehid hukukçulara bırakmıştır. Bu durum İslâm hukukuna donukluk değil dinamizm kazandırmıştır. Öte yandan İslâm hukuk doktrininin zamanla belirli bir statik yapı kazandığı, mezhep ve gelenekte yerleşik kurallar aşılamadığında yeni çıkış yollarının arandığı ve üretildiği iddiası belli ölçüde haklı görülebilir. Ancak bunu hiyelin ortaya çıkışının tek ve en etkili âmilli olarak göstermek doğru olmaz. Schacht gibi bazı araştırmacıların hiyelin doğuşuna tesir eden âmiller arasında gösterdikleri zaruret hali de esasen hukukî anlamda bir zaruret değildir. Zira hiyelin zarurettten doğduğunu kabul etmek, hukukun kendi koyduğu kuralları yine kendisinin ihlâl mecburiyetine sevk etmesi anlamına gelir. Bu ise hukuk mantığına aykırı bir tutumdur. Ayrıca zaruret halinin sonucu hiyel değil ruhsattır.

Hiyeli ortaya çıkaran sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Siyasî sebepler. Tarihçilerin verdikleri bilgilerle hiyel kitaplarındaki hile örnekleri birleştirildiğinde sebep-sonuç ilişkisini tesbit etmek mümkün olmaktadır. Buna göre Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinin bazı devirlerinde halkın biat etmek istemediği halife adayları için yemin, talâk şart koşmak ve adak gibi yollarla zor kullanılarak biat alınmaya başlanınca insanlar yemin, talâk ve adaktan sonra "inşallah" demek suretiyle (istisna) bu ifadeleri geçersiz hale getirmişlerdir. Bu uygulama Hz. Peygamber'in, "Kim yemin eder ve 'inşallah' diyerek istisna yaparsa yemin ettiği şeyi yapıp yapmama konusunda muhayyerdir. Yemin ettiğinin aksini yaparsa da yeminini bozmuş sayılmaz" (Buhârî, "Keffârât", 9; Ebû Dâvûd, "Eymân", 9, 17; Nesâî, "Eymân", 18, 39, 43) meâlindeki hadisine dayanıyordu. Burada terim anlamında değil sözlük anlamında bir hile (çare) söz konusudur. Yine bu dönemlerde halk idarecilerin zekât mallarını meşrû sarf yerlerine harcamamaları, zekât toplama memurlarının dinî yaşayışlarının düzgün olmayışı, bazan da vermiş oldukları zekâtı bir başka görevlinin tekrar almak istemesi gibi sebeplerle devlete zekât vermemenin çarelerini aramışlardır. Bunun için ya mallarını sene tamamlanmadan küçük çocuklarına, hanımlarına ya da bir başkasına hibe etmek suretiyle veya nisab miktarına ulaşan malı ikiye,

üçe bölerek nisabdan düşürmek yahut da ayrı bulunan malları birleştirip devlete daha az zekât vermek şeklinde hilelere başvurmuşlar ve zekât mallarını sarf mahalline kendileri aktarmışlardır. 2. Dinî duyguların zayıflaması. Hukuk kurallarına saygı ve bağlılığın da temeli olan dinî duyguların zayıflaması, kişinin emir ve yasaklara uygun hareket etme anlayışını olumsuz yönde etkiler. Faiz alabilmek için başvurulmuş hileli yollar bunun tipik örneğidir. Her hukuk kuralı fert açısından psikolojik bir sınırlama ve kısıtlama anlamı taşıdığından fert hukuka bağlılık duygusundan uzaklaştığı nisbette bu kurallardan kurtulma yolunu arar. 3. Hukukî muamelelerin muteberliği konusunda -İmam Şâfiî'nin görüşünde olduğu gibi- hukukî güvenliği ve istikrarı koruma, hukukî ilişkileri objektif kriter ve kurallara bağlama amacıyla şekli ve dış görünüşü esas alıp maksat ve niyetleri ikinci derecede önemli saymak veya hiç göz önünde bulundurmamak da hiyeli ortaya çıkaran sebeplerden kabul edilmiştir. 4. Belli bir dönemden sonra ictihad müessesesinin işletilmeyişi ve ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara daha önceki ictihadlar çerçevesinde çözüm arama anlayışı ile, daha uygun çözüm bulunan diğer mezheplerin görüşlerinden istifade yoluna gidilmemesi de hiyele sebebiyet veren âmillerdendir. Temlikli zekâtın rûknü kabul edip askerî müesseselere zekât verilemeyeceğini söyleyen Hanevîler'in daha sonra buna ihtiyaç hâsıl olunca zekâtı önce bir fakire verip onun da ribât veya donanmaya hibe etmesi şeklinde bir yola gitmesi bunun örneklerindendir. Bu konuda ictihad müessesesi çalıştırılmadığı gibi buna cevaz veren Mâlikî mezhebinin görüşünden de istifade edilmemiştir. 5. Diğer sebepler arasında meseleci metoda yönelme, mahkemelerde tek mezhebe bağlılık, hukuk kuralları ile ferdî menfaatlerin çatışması, zorlama (ikrah) halinde boşamada olduğu gibi istismara müsait katı ictihadlara uyma ve yabancı kültürlerin tesirini saymak mümkündür.

Literatür. Hiyele dair eser yazma geleneğinin müctehid imamlar döneminde başladığı konuya dair tartışmalardan anlaşılmaktadır. Ancak ilk eseri kimin yazdığı hususunda farklı görüşler mevcuttur. Hatîb el-Bağdâdî, Abdullah b. Mübarek'in şöyle dediğini nakletmektedir: "Kim Ebû Hanîfe'nin *Kitâbü'l-Hiyel*'ine bakarsa Allah'ın haram kıldığını helâl, helâl kıldığını da haram kılmıştır" (*Târîhu Bağdâd*, XIII, 426); "Kimin yanında Ebû Hanîfe'nin

Kitâbü'l-Hiyel'i varsa ve onu kullanır yahut onunla fetva verirse haccı bâtil, karısı da boş olur" (a.g.e., XIII, 427); "Bu kitabı yazan, taşıyan ve muhtevasına rızâ gösteren kâfirdir" (a.g.e., XIII, 428). Bu sözler diğer kaynaklarda da yer almakla birlikte (İbn Hibbân, III, 70-71; İbn Teymiyye, s. 168-169; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 176-177) onlarda Ebû Hanîfe'nin adı geçmemektedir. Abdullah b. Mübârek'i yukarıdaki sözleri söylemeye sevkeden sebep, kitapta kaydedilen ve kocasından ayrılmak isteyen kadına irtidadi tavsiye eden görüştür. Ayrıca sözü edilen kitapta ramazan orucunu tehir, zekâtı, haccı ve şüf'a hakkını düşürme, faizi helâl kılma, akidleri feshetme, yalan söyleme, yalancı şahitlikte bulunma gibi hususlara cevaz veren hükümlerin bulunduğu ifade edilmektedir (İbn Teymiyye, s. 170; İbn Kayyim el-Cevziyye, III, 178). Öyle anlaşıyor ki Abdullah b. Mübârek'in sözlerine Ebû Hanîfe'nin ismi sonradan eklenmiştir. Zira onun hiyelle ilgili görüşleri açık biçimde günümüze intikal ettiği gibi Abdullah b. Mübârek'in Ebû Hanîfe hakkındaki övücü sözlerini yine Hatîb el-Bağdâdî nakletmektedir. Buna göre Abdullah b. Mübârek, Ebû Hanîfe'yi insanların en fakihi olarak görmekte (*Târihu Bağdâd*, XIII, 342-343) ve fıkhi ondan aldığını ifade etmektedir (a.g.e., XIII, 324, 355, 369-370). Şam'da Evzâî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki olumsuz kanaatinin değişmesine gayret eden ve bunda başarılı olan İbnü'l-Mübârek (a.g.e., XIII, 338), Ebû Hanîfe'yi aşağı görenleri zayıf delillerle gerçek dışı sözler söyleyen cahiller olarak nitelemektedir (İbnü'n-Nedîm, s. 255). Fakat *Kitâbü'l-Hiyel*'in Ebû Hanîfe'ye nisbetini uygun görerek İbnü'l-Mübârek'in ifadelerine onun ismini ilâve edenler, muhtemelen Ebû Hanîfe'nin irtidat eden kadının nikâhının düşeceği şeklindeki görüşünden (Serahsî, X, 108; Kâdîhan, III, 581; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, II, 254, 283) hareket etmektedirler. Halbuki onun görüşü irtidat tavsiyesi değil irtidatın neticesi olan icthadî bir hükümdür. Nitekim daha sonraki Hanefî âlimleri, bu yolla kocasından ayrılmak isteyen kadınlar ortaya çıkmaya başlayınca bu tür irtidatın kadını kocasından ayırmayacağına hükmetmişlerdir (Yahyâ b. Ebû Bekir el-Hanefî, vr. 76^a). Ayrıca Hanefî mezhebine göre böyle bir teklif küfrü gerektirmektedir (a.g.e., vr. 75^b-76^a; Saîd b. Ali es-Semerkindî, vr. 233^a). Birçok âlimin tenkidine uğrayan bu kitabın Ebû Hanîfe tarafından kaleme alınmış olması söz konusu değildir.

Ebû Yûsuf'un da hiyele dair bir eser kaleme aldığı bazı kaynaklarda zikredilmekle birlikte (Câhiz, III, 11-12; Hassâf, s. 88; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî*, XII, 326) böyle bir kitabın varlığı henüz bilinmemektedir. İmam Muhammed'in de aynı konuda bir eser yazıp yazmadığı tartışılan konular arasındadır. Öğrencilerinden Ebû Süleyman el-Cûzcânî hocasının böyle eser yazmadığını söylemektedir. Fakat onun zamanında elde dolaşan bir hiyel kitabını kimin yazdığı sorulduğunda Kerh sahafları (Ebû'l-Leys es-Semerkindî, vr. 355^{a-b}), Kerhli bir sahaf (Saîd b. Ali es-Semerkindî, vr. 163^b), Bağdat sahafları (Serahsî, XXX, 309), Verrâk adında bir şahıs (Kureşî, III, 576) şeklinde cevap verdiği nakledilmektedir. Kâtib Çelebi de hiyel kitapları arasında (*Keşfü'z-zûnûn*, I, 695) böyle bir eser kaydetmemektedir. Ancak İmam Muhammed'in bir diğer talebesi olan Ebû Hafs el-Kebîr hocasının böyle bir eser yazdığını söylemekte, Serahsî de bu görüşü tercih etmektedir (*el-Mebsût*, XXX, 209). İbnü'n-Nedîm İmam Muhammed'in eserleri arasında *Kitâbü'l-Hiyel*'i de kaydederken (*el-Fihrist*, s. 257) İbn Kayyim el-Cevziyye, câiz gördüğü hilelere verdiği bazı misalleri onun *Hiyel*'inden naklettiğini belirtmektedir (*İlâmü'l-muvakkî'in*, III, 383). Safedî'nin verdiği bilgi de böyle bir eserin varlığını teyit etmektedir (*el-Vâfi*, II, 334). Çağdaş İslâm hukukçularından Muhammed Ebû Zehre adı geçen kitabın Bağdat sahafları tarafından derlendiğini, kitabın muhtevasını hocasının görüşlerine uygun gören Ebû Hafs'ın eseri ona nisbet ettiğini ileri sürüp iki görüşü telifte çalışmaktadır (*Ebû Hanîfe*, s. 419). M. Zâhid Kevserî ise Ebû Hafs'ın bir hakkı iptal etmeden, bâtili haklı göstermeden, hikmet-i teşrîi ihlâl etmeksizin darlıktan kurtaran ve çıkış yollarını gösteren bir hiyel kitabından söz ettiğini, İslâm'ın özüne aykırı hileler ihtiva eden bir eserden bahseden Cûzcânî'nin bu kitaptan haberi olmadığını, zira bu ikisinin farklı zamanlarda İmam Muhammed'in yanında bulunduğunu söyleyerek daha mâkul bir görüş ortaya koymaktadır (*Hüsnü't-tekâdî*, s. 86; bu konudaki diğer görüşler ve tartışmalar için bk. Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile*, s. 28-37). Nitekim Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Âşîr Efendi, nr. 90) İmam Muhammed'in adına kayıtlı *Kitâbü'l-Aşl fi'l-fürû'* adlı eser içinde bir "Kitâbü'l-Hiyel" bölümü bulunmaktadır (IV, vr. 1^b-19^b). Fakat buradaki bölümün başlangıcı Serahsî'nin tesbitine uygun olmakla birlikte

bitişi onun söylediği gibi değildir (krş. *el-Mebsût*, XXX, 244).

Hiyel konusunda yazılan en önemli ve en eski kaynaklardan biri *el-Meâric fi'l-hiyel* adlı eserdir. Joseph Schacht 1930 yılında Leipzig'de neşrettiği bu kitabı İmam Muhammed'e nisbet etmekte, bazı araştırmacılar da bu görüşe katılmaktadır. Bazılarına göre ise bu eser Ebû Yûsuf'a aittir. Ancak kitabın müellifiyle ilgili olarak henüz kesin bir karara varmak mümkün görünmemektedir (tartışmalar için bk. Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile*, s. 37-48). İmam Muhammed'in öğrencilerinden Mûsâ b. Nusayr er-Râzî'ye ait *Kitâbü'l-Meâric*'in bu isimle anılan eserlerin en güzellerinden biri olduğu belirtilmektedir (İbn Kutluböğâ, s. 74). Günümüze ulaşmış olduğu bilinmeyen esere Saîd b. Ali es-Semerkindî *Cennetü'l-aşkâm* adlı kitabında atıflarda bulunmaktadır (vr. 233^a).

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'i hiyele yer veren tek hadis kitabıdır. Buhârî bu konuya on beş bab ayırmış ve hiyel taraftarlarını eleştirmiştir. Onun eserine yazılan şerhler içinde Kirmânî'nin *el-Kevâkibü'd-derârî*, Kastallânî'nin *İrşâdû's-sârî*, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*, Aynî'nin *Umdu'tü'l-kârî*, Keşmîrî'nin *Feyzü'l-bârî* adlı eserleri, hiyele dair bilgilerin yanı sıra Buhârî'nin görüşlerinin değerlendirilmesi açısından da önemlidir.

Hiyel literatürünün temel eserlerinden biri Hanefî âlimi Hassâf'a aittir. Çok zengin bir muhtevaya sahip bulunan ve kendinden sonraki birçok eserin kaynağı olan *Kitâbü'l-Hiyel* Şemsüleimme el-Halvânî, Şemsüleimme es-Serahsî ve Hâherzâde tarafından şerhedilmiştir (*Keşfü'z-zûnûn*, I, 695). Bu üç şerhin bir özeti *Telhîşu şerhi Hiyeli'l-İmâm el-Haşşâf* adıyla Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de mevcuttur (Fikhü'l-Hanefî, nr. 7438, 36 varak). Hassâf'ın eseri önce Kahire'de (1316), daha sonra bu kitapla ilgili bir doktora tezi hazırlayan Joseph Schacht tarafından Hannover'de (1923) neşredilmiştir. Hanefî mezhebinde hiyel konusundaki klasik eserlerden biri de Saîd b. Ali es-Semerkindî'nin *Cennetü'l-aşkâm* ve *cünnetü'l-hişâm* adlı kitabıdır. Eserin müellifi hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak kitabında en son Serahsî'den nakil yaptığı dikkate alınırsa V. (XI.) yüzyılın sonlarında veya VI. (XII.) yüzyılın başlarında yaşadığı söylenebilir. Günümüze ulaşmış bulunan müstakil hiyel kitaplarının en hacimli olan bu eserde müellif, kendi dönemine kadar hiyel konusunda yazılan bir-

çok eser ve âlimden nakilde bulunmuştur. Otuz yedi başlık altında incelediği konularda önce konuyla ilgili genel hükümleri ortaya koymuş, bu arada Hanefî mezhebi imamları arasındaki görüş ayrılıklarına yer vererek gerektiğinde İbn Ebû Leylâ ve İmam Şâfiî'nin fikirleriyle de mukayeselerde bulunmuş ve ardından o konudaki hileleri zikretmiştir (Süleymaniye Ktp., Yeniciami, nr. 1186).

Fikhî meseleleri tasavvuf ve felsefenin bakış açısından ele aldığı görülen Hakîm et-Tirmizî *Kitâbü'l-Ekyâs ve'l-muğter-rîn* adlı risâlesinde (DTCF Ktp., İsmail Saib Sencer, nr. 1571) özellikle hüлле üzerinde durmuştur. Bu risâle mutasavvıf fukahânın hiyel konusundaki görüşlerini yansıtmaması, hileye karşı çıkan müelliflerin ondan ne anladığını ve hangi delillerden hareketle karşı çıktıklarını ortaya koyması yönünden oldukça önemlidir. Şâfiî mezhebi âlimlerinden Muhammed b. Abdullah es-Sayrafi ile İbn Sürâka el-Âmirî'nin de hiyel türünden teliflerde bulundukları bilinmektedir (*Keşf'üz-zunûn*, I, 695). Ebû Hâtim Mahmûd b. Hasan el-Kazvîni ile Bedreddin ez-Zerkeşî tarafından kullanılan bu kitaplardan dolayı olarak istifade etme imkânı vardır. Şâfiî mezhebinde yazılan eserlerden Kazvîni'nin *Kitâbü'l-Hiyel*'i zamanımıza ulaşmıştır (Hanover 1924). Müellif kitabın yazılış sebebinin mubah, haram ve mekruh olmak üzere üç kısma ayırdığı hilelere misaller vermekten ibaret olduğunu belirtmektedir. Buna göre eserin Hanefîler'e rekabet veya özentî ya da Hanefî hilelerinin meşrû olmadığını göstermek amacıyla kaleme alındığı iddiası tutarlı değildir.

Hanbelî mezhebinde hiyele karşı *el-Hul' ve mâ yehüllü minhü ve mâ lâ yehüllü ve ibtâlû'l-hîle li'l-hurûc mine'l-aşkâmî'l-meşrû'a* adıyla (nşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, *Min Defâ'ini'l-künûz* içinde, Kahire 1349/1931) bir eser yazan İbn Batta'dan sonra Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın kaleme aldığı *İbtâlû'l-hiyel* adlı eserin günümüze ulaşmış olmadığı bilinmemektedir. İbn Teymiyye ve talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye bu eseri görmüş ve ondan istifade etmişlerdir (*İkâmetü'd-delil*, s. 116, 135, 150, 169, 211, 284, 354; *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, III, 215; IV, 17). VII. (XIII.) yüzyıl Hanbelî fukahâsından Abdurrahman b. İbrâhim b. Osman kendi yaşadığı dönemde, Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin görüşlerine dayanarak borç münasebetlerinde hile ile faizin mubah sayılıp yaygınlaşması üzerine onların görüşlerinden bu tür muamelelere bir cevaz çıkarılamayacağı

cağını ortaya koymak ve hiyele karşı deliller serdetmek üzere *el-'Ukûdû'l-mütezzammîne li'l-ihtiyâl 'alâ istibâhati'r-ribâ 'inde'l-Hanefiyye ve's-Şâfi'iyye* adlı risâlesini yazmıştır (Dârü'l-kütüb-i'l-Misriyye, Usul, nr. 502). Hiyel literatürü söz konusu edildiğinde ön planda adı geçen İbn Teymiyye özellikle hüлле karşı cephe aldığı *İkâmetü'd-delil 'alâ ibtâlî't-tahlîl* adlı eserinde (*el-Fetâva'l-kübrâ*'nın III. cildi içinde) hiyelin felsefesi ve tahlilini yaparak birçok âlimden nakillerde bulunmuş ve delillerini ortaya koymuştur. Yine *Mecmû'u fetâvâ* adlı külliyyatında yer yer hiyelin doğuşu ve tahliline dair önemli bilgiler vermiştir. İbn Kayyim el-Cevziyye de *İ'lâmü'l-muvakkî'in* ve *İğâsetü'l-lehfân* adlı eserlerinde hiyele çok geniş yer ayırarak hocasının görüşlerinin takipçisi olmuştur. İbn Kayyim, hiyel konusunda eser veren veya görüşlerini belirten birçok âlimden sonra yaşamış olmanın sağladığı imkânla onlardan nakillerde bulunmuş, bu arada naklî ve akllî delillere ve örneklerle geniş yer vermiştir. Hiyelin tanımı ve felsefesi konusunda Mâlikî âlimi Şâtîbî'nin *el-Muvâfaqât*'ındaki bilgiler de önem taşımaktadır. Bu hususta kayda değer bir eser de Âlim Muhammed b. Hamza el-Aydîni'nin (ö. 1284/1867) *Risâle fi'l-hülle* adlı eseridir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1038).

Hiyel konusunu müstakil eserler halinde işleyen ya da eserlerinde buna oldukça geniş yer veren bu müelliflerden başka hiyele genel muhtevalı fikhî kitapları içerisinde bir bölüm olarak yer veren âlimler de vardır. Özellikle Hanefî mezhebine mensup âlimlerin kaleme aldıkları fikhî kitapları ve fetva mecmualarındaki hiyel bölümlerinde hiyelin tanımı ve cevazıyla ilgili delillerden sonra meselecî bir metotla çeşitli konulardaki hileler sıralanmaktadır. Bunlar arasında Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin *en-Nevâzil* (Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 724), *Hizânetü'l-fıkh* (nşr. Selâhaddin en-Nâhî, Bağdad 1385/1965) ve *'Uyûnü'l-mesâ'il*'i ile (nşr. Selâhaddin en-Nâhî, Bağdad 1386/1967) Serahsî'nin *el-Mebsû't*'u ayrı bir öneme sahiptir. Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Hanefî'nin *Hizânetü'l-fetâvâ* adlı eserinde özellikle Hassâf'ın *Kitâbü'l-Hiyel*'indeki meselelerden birçoğu çeşitli konular içinde zikredilmiştir (TSMK, nr. A 799/1-2; Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 268). Velvâlicî *el-Fetâvâ*, (TSMK, nr. A 783), Tâhir b. Ahmed el-Buhârî *Hulâsâtü'l-fetâvâ* (Leknev, ts.), Hüseyin b.

Muhammed es-Sem'ânî *Hizânetü'l-müftîn* (TSMK, nr. A 813) ve Bezzâzî *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*'de hiyele yer vermişlerdir. Hanefîler'in önemli kaynak eserlerinden kabul edilen Âlim b. Alâ'nın *el-Fetâva'l-Tatarhâniyye*'si ile (Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 234-235) *el-Fetâva'l-Hindiyye*'nin "Kitâbü'l-Hiyel" bölümleri oldukça hacimlidir. Şâfiî mezhebi âlimlerinden Zerkeşî'nin *el-Mensûr fi'l-kavâ'id* adlı eseri Hanefîler'den İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*'i, bunun Ahmed b. Muhammed el-Hamevî tarafından yazılan *Gamzû 'uyûni'l-beşâ'ir* adlı şerhindeki hiyel bölümleri de zikre değer. Zahirüddin Hasan b. Ali el-Merginânî'nin *el-Fetâva'z-Zahiriyye* (TSMK, nr. A 830), İbn Murtazâ'nın *el-Mefâtîh* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 118), Ebû'l-Kâsım Nâsirüddin Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî'nin *Kitâbü'l-Mültekkât*, Şevkânî'nin *Kaşrû'l-velî* adlı eserleri de hiyele yer veren diğer bazı kitaplardır. Burada zikre değer bir konu da Hanefî fikhî kitaplarının zekât ve şûf'a dair bablarında genellikle hile konusunu tartışmalarıdır.

Hiyel konusu şarkiyatçılarla günümüz müslüman araştırmacılarının da dikkatini çekmiş, buna dair çeşitli tezler ve çalışmalar yapılmıştır. Özellikle şarkiyatçılar, İslâm hukukunun çağdaş ihtiyaçlara cevap veremeyecek statik bir yapıya sahip olması sebebiyle hiyelin ortaya çıktığı tezini savunarak genellikle çalışmalarını bu ön yargı üzerine kurmuşlardır. Bu çerçevede Hassâf'ın *Kitâbü'l-Hiyel*'i üzerine bir doktora tezi hazırlayan Joseph Schacht hiyel kitaplarının neşrine özel bir önem vermiş, konuyla ilgili çeşitli dergilerde makaleler yayımlamış ve verdiği konferanslarda hiyeli devamlı gündemde tutmuştur. Lyon Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde bir doktora çalışması yapan Jean Bazda (*Essai sur la fraude à la loi en droit musulman*, Paris 1938), tezinde İslâm hukukunun statik olduğu iddiasına genişçe yer vermiştir. Eserde müellif 1900'lü yıllardan önce Cezayir, Tunus, Mısır gibi bazı İslâm ülkelerindeki kanuna karşı hile durumlarına yer vererek uygulamalardan söz etmiştir. Ezher Üniversitesi hocalarından Muhammed Abdülvehhâb el-Buhayrî, *el-Hiyel fi's-şer'ati'l-İslâmiyye ve şerhu mâ verede fihâ mine'l-âyât ve'l-e'hâdis ev keşfü'n-nikâb 'an mevki'i'l-hiyel mine's-Sünneti ve'l-Kitâb* adlı eserinde (Kahire 1394/1974) hiyelin lehine ve aleyhine olabilecek âyet ve hadisleri bir araya getirerek açıklamaları-

nı yapmış, nasların tesbitinde daha ziyade Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'indeki "Kitâbü'l-Hiyel" ile İbn Teymiyye'nin *İkâmetü'd-delîl*'i ve İbn Kayyim'in *İ'lâmü'l-muvakkı'în* adlı eserlerini kullanmıştır. İslâm hukuku ve modern hukukta hile meselesinin ele alındığı Abdüsselâm Zihni'nin *el-Hiyelü'l-mahzûr minhâ ve'l-meşrû'* (Kahire 1946) adlı kitabında İslâm hukukundaki hiyelle ilgili kısımda genellikle Buhârî'nin *el-Hiyel*'inden istifade edilmiştir. Ezher Üniversitesi Külliyyetü's-şerîa ve'l-kânûn'da 1973 yılında Muhammed eş-Şerkâvî *el-Hiyelü's-şer'iyye ve eşeruhâ fî nümuvvî'l-fıkhi'l-İslâmî* (Külliyyetü's-şerîa ve'l-kânûn Ktp., nr. 433), Necâşî Ali İbrâhîm *el-Hiyel fi'l-fıkhi'l-İslâmî* (I-II, Külliyyetü's-şerîa ve'l-kânûn Fakülte Ktp., nr. 498-499) adıyla birer doktora tezi hazırlamışlardır. Hiyele oldukça geniş yer veren bir başka doktora tezi de Hâdî Ahmed el-Hâdî tarafından 1985 yılında Kahire Üniversitesi Dârü'l-İlm Fakültesi'nde yapılmıştır (*Eşerü'l-bâ'îş gayri'l-meşrû' fi'l-ukûd ve't-taşarru-fât*, el-Mektebetü'l-Merkeziyye, nr. 4392). Muhammed Abdülhamîd Mekki, Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde ceza hukuku alanındaki hileyi konu alan bir doktora çalışması yaparak modern hukukun yanı sıra İslâm hukukuna da geniş yer vermiş (*el-İhtiyâl fî kânûnî'l-ukûbât dirâse muşkarene*, 1988, Hukuk Fakültesi Ktp., nr. 345/432), Mahmûd Abdürrahim ed-Dîb ise Kahire Aynişems Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde hazırladığı doktora tezinde modern hukukta kanuna karşı hileyi ele almış ve İslâm hukuku ile mukayeselerde bulunmuştur (*el-Hiyel fi'l-kânûnî'l-medenî dirâse muşkarene bi'l-fıkhi'l-İslâmî*, 1992, Fakülte Ktp., nr. 349/6). Hiyel konusunda Muhammed b. İbrâhîm (*el-Hiyelü'l-fıkhiyye fi'l-mu'amelâtî'l-mâliyye*, Tunus 1983) ve Sâlih b. Suûd Âli Ali (*ez-Zerâ'î ve'l-hiyel fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, nr. 1393-1394) birer yüksek lisans tezi hazırlamışlardır.

Konuyla ilgili olarak Türkiye'de de bazı çalışmalar yapılmıştır. Hâmid Topçuoğlu *Kanuna Karşı Hile* (Kanundan Kaçınma Yolları, İzmit 1950) adıyla hazırladığı doktora tezinde hilenin felsefesini ve sosyolojik tahlilini yapmış, sonunda da İslâm hukukundaki hiyel meselesine kısaca temas etmiştir. Ahmet Şen tarafından hazırlanan *İslâm Hukukunda Hiyel* (1991, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı yüksek lisans tezinden

sonra Saffet Köse *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile* (*Hile-i Şer'iyye*) (1993, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adıyla bir doktora çalışması yapmıştır. Bu tezde hiyelle ilgili çalışmaların değerlendirilmesine, hiyel termininin tahliline ve benzeri kavramlarla mukayesesine, hiyeli ortaya çıkaran sebeplere, hiyele dair tartışmalara ve örneklerle yer verilmiştir. Faruk Çaykara'nın *İslâm Hukukunda Hile-i Şer'iyye'nin Mahiyeti ve Hilede Gözetilen Gayeler* adıyla hazırladığı yüksek lisans tezinde (1994, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) hile ve hile-i şer'iyyenin mahiyeti, bazı kavramlarla ilişkisi, tarihçesi, hukukî sonuçları, dayanakları ve hile-i şer'iyyede gözetilen amaçlar ele alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "hvl" md.; Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münir*, "hvl" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "hvl" md.; *Müsned*, II, 84; V, 222; VI, 180; Buhârî, "Keffârât", 9, "Hiyel", 1-15, "Zekât", 62, "Hibe", 7, "Şehâdât", 3, "Talâk", 4, "Tefsîr", 1/1, 2/84, 6/6, 15/3, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 9, "Büyü", 89, 103, "Bed'ü'l-vahy", 1, "İmân", 41, "Müsâkât", 71-73; Müslim, "Zekât", 170-172, "Talâk", 1-2, 4, "Müsâkât", 71-74, 95, "İmâre", 155; İbn Mâce, "Hudûd", 18; Ebû Dâvûd, "Eymân", 9, 17, "Hudûd", 34, "Nikâh", 15, "Büyü", 54; Tirmizî, "Sevâbü'l-Kur'ân", 1, "Nikâh", 28; Nesâî, "Eymân", 18, 39, 43; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 80; Şeybânî, *el-Aşl fi'l-furûc*, Süleymaniye Ktp., Âşîr Efendi, nr. 90, IV, vr. 1^b-19^b; *el-Mehâric fi'l-hiyel*, Süleymaniye Ktp., Molla Çelebi, nr. 57; a.e. (nşr. J. Schacht), Leipzig 1930; Şâfiî, *el-Üm*, III, 65-69; V, 71; a.mlf., *İhtilâfû'l-hadis* (nşr. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut 1405/1985, s. 47-60; a.mlf., *er-Risâle*, s. 217, 322, 341; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef*, VIII, 184-185; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, III, 11-12, 18; Hassâf, *Kitâbü'l-Hiyel*, Kahire 1316, s. 88; Hakîm et-Tirmizî, *el-Ekyâs ve'l-muğterrîn*, AÜ DTCF Ktp., İsmail Saib Efendi, nr. 1571; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 70-71; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 176, 384; Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *en-Nevâzil*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhîm Paşa, nr. 724, vr. 355^a-369^a; Dârekutnî, *es-Sünen*, Beyrut, ts., III, 52 (nr. 211-212); İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 255; İbn Batta, *el-Hul' ve mâ yehillü minhû ve mâ lâ yehillü ve ibtâlû'l-hile li'l-hurûc mine'l-ahkâmî'l-meşrû'a* (nşr. M. Hâmid el-Fikî, *Min Defâ'ini'l-künûz* içinde), Kahire 1349/1931; Ebû Hâtîm el-Kazvinî, *Kitâbü'l-Hiyel* (nşr. J. Schacht), Hannover 1924; Halvânî, *el-Mebsû't*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1381, vr. 707^a; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-Mebsû't*, Tahrân 1351 hş., V, 95-98; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 324, 338, 342-343, 355, 369-370, 426-428; Serahsî, *el-Mebsû't*, X, 108; XXX, 209-244, 309; Saïd b. Ali es-Semerkandî, *Cennetü'l-ahkâm ve cünnetü'l-hisâm fi'l-hiyel ve'l-mehâric*, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr. 1186/3, vr. 163^a, 233^a; Gazzâlî, *İhyâ'*, I, 18; Ahmed b. Muhammed el-Hanefî, *Hizânetü'l-fetâvâ*, TSMK, III, Ahmed, nr. A 799/1-2, II, vr. 376^a-

379^a; a.e., Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 268, vr. 109^b, 138^b-140^b; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, X, 336; Velvâlicî, *el-Fetâvâ*, TSMK, III, Ahmed, nr. A 783, vr. 66^b-67^a, 105^b, 426^b-429^a; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 1100-1102; IV, 1651-1652; Kâdihân, *el-Fetâvâ*, II, 279-280; III, 581; İbnü'l-Cevzî, *Şaydû'l-hâtir*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye), s. 31; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, 534; Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 440; VII, 306; IX, 236; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye*, III, 576; Yahyâ b. Ebû Bekir el-Hanefî, *Eşirü'l-melâhide*, Bekir Topaloğlu özel kitaplığı, vr. 75^a-76^a; Nevevî, *el-Mecmû'*, V, 468; İbn Murta-zâ, *Mefâtih*, Süleymaniye Ktp., Âşîr Efendi, nr. 118, vr. 202^b; İbn Teymiyye, *İkâmetü'd-delîl 'alâ ibtâlî'l-tahlîl* (*el-Fetâvâ'l-kübrâ*, III, cilt içinde), Kahire 1385/1965; Hüseyin b. Muhammed es-Sem'ânî, *Hizânetü'l-müftî*, TSMK, III, Ahmed, nr. A 813, vr. 188^a, 407^a, 617^a-618^a; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'în*, Beyrut 1973, III, 159-403; IV, 3-117; a.mlf., *İğâsetü'l-lehfân*, Kahire, ts. (Dârü'l-Hadis), II, 387-494; Safedî, *el-Vâfi*, II, 334; Âlim b. Alâ el-Ensârî, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 234-235, II, vr. 423^b-434^a; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, Kahire 1356/1937, XXIV, 73-94; Şâtibî, *el-Muwâfakât*, II, 378-390; IV, 201-202; Zerküşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id* (nşr. Fâik Ahmed Mahmûd), Kûveyt 1402/1982, II, 93-105; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), XII, 326-351; a.mlf., *İnbâ'u'l-gumr*, IV, 348; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, Kahire 1348 → Beyrut, ts. (Dârü lhyâi't-türâsî'l-Arabî), XXIV, 108-126; İbn Kutluboğa, *Tâcü'l-terâcim*, s. 74; Kastallânî, *İrşâdû's-sârî*, Bulak 1304-1306, X, 102-118; İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (nşr. M. Mutî el-Hâfız), Dimaşk 1403/1983, s. 477-488; Ebûsuûd Efendi, *el-Fetâvâ*, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 223, vr. 26^a-27^a, 53^a-57^a; *el-Fetâvâ'l-Hindîyye*, II, 254, 283; VI, 390-437; Hamevî, *Gamzû 'uyûnî'l-beşâ'ir*, Beyrut 1405/1985, IV, 219-285; Şevkânî, *Neylû'l-evlâd*, Kahire 1357/1938, V, 206-208; VI, 138-140; a.mlf., *Kaṭrû'l-velî*, Kahire, ts. (Dârü'l-Kütübî'l-hadis), s. 371-382; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhâtar*, IV, 244, 279; V, 93; Keşmirî, *Feyzû'l-bârî*, Kahire 1357/1938, IV, 479-489; *Keşfü'z-zunûn*, I, 695; J. Baz, *Essai sur la fraude à la loi en droit musulman*, Paris 1938; Ferit H. Saymen, *Kanuna Karşı Hile İstimali*, İstanbul 1940; a.mlf., "Hile-i Şer'iyye", *Hukukî Bilgiler Mecmuası*, III/135, İstanbul 1941, s. 7376-7378; Abdüsselâm Zihni, *el-Hiyelü'l-mahzûr minhâ ve'l-meşrû'*, Kahire 1946; M. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1969, s. 417-434; Vedad Sevig, *Devletler Hususî Hukukunda Hile Teorisi*, İstanbul 1950; Hâmid Topçuoğlu, *Kanuna Karşı Hile*, İzmit 1950; N. J. Coulson, *A History of Islamic Law*, Edinburgh 1964, s. 139-142; a.mlf., *Conflicts and Tensions in Islamic Jurisprudence*, Chicago 1969, s. 87-91; M. Zâhid Kevserî, *Hüsnü't-tekdâdî*, Kahire 1387/1968, s. 82-89; a.mlf., *Buluğu'l-emânî*, Kahire 1388/1969, s. 83; a.mlf., *Te'nîbü'l-Haṭîb*, Beyrut 1401/1981, s. 177-179; J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1971, s. 76-85; a.mlf., "Die arabisches hijal Literatur", *Isl.*, XV (1926), s. 211-232; a.mlf., "Fî Târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî, II-III", *el-Meşriq*, XXXIII/3-4, Beyrut 1935, s. 361-367, 547-556; a.mlf., "Notes sur la sociologie du droit musulman", *RAfr.*, XCVI (1952), s. 322-

329; M. Abdülvehhâb Buhayrî, *el-Hiyel fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Kahire 1394/1974; M. Hadi Hussain – Abdul Hameed Kamali, *The Nature of the Islamic State*, Karachi 1977, s. 119-130; M. Tâhir b. Âşûr, *Mağâsîdû's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Tunus 1978, s. 108-120; M. Mahrûs Abdüllatîf el-Müderis, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye*, Bağdad 1978-79, II, 789-816; Abdülmecîd Mahmûd, *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye 'inde aşhâbi'l-hadis*, Kahire 1399/1979, s. 613-640; Muhammed b. İbrâhîm, *el-Hiyelü'l-fıkhiyye fi'l-mu'âmelâtü'l-mâliyye*, Tunus 1983; A. S. Tritton, *İslâm Kelâmı* (trc. Mehmet Dağ), Ankara 1983, s. 58; M. Hişâm Burhânî, *Seddü'z-zerâ'î fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1406/1985, tür.yer.; Hâdî Ahmed el-Hâdî, *Eşerü'l-bâ'is gayri'l-meşrû fi'l-'ukûd ve't-taşarrufât: dirâse mukârene* (doktora tezi, 1985, Câmîatü'l-Kahire Külliyyetü Dâri'l-ulûm), el-Mektebetü'l-Merkeziyye, nr. 4392, s. 391-461; Saîd Ramazan el-Bûtî, *Devâbitü'l-maşlaḥa*, Beyrut 1406/1986, s. 293-324; M. Reşîd Rızâ, *er-Ribâ ve'l-mu'âmelât fi'l-İslâm*, Beyrut 1406/1986, s. 140-153; M. Revvâs Kal'acı, *Meusû'atü fıkhi İbrâhîm en-Neha'î*, Beyrut 1986, I, 535-536; Mustafa Baktır, *İslâm Hukukunda Zarûret Halli*, Ankara, ts. (Akçağ Yayinevi), s. 153-164; a.mlf., "İslâm Hukukunda Hile-i Şer'iyye", *İslâmî Araştırmalar*, sy. 2, Ankara 1986, s. 71-89; a.mlf., "Buhârî'nin Sahihindeki Kitâbü'l-Hiyel'i Hakkında Bazı Mülâhazalar", *EAÜİFD*, sy. 10 (1991), s. 59-79; M. Şerîf er-Rahamûnî, *er-Ruḥaşû'l-fıkhiyye ve's-sünnetü'n-nebeviyye*, Tunus 1992, s. 602-616; Mahmûd Abdürrahîm ed-Dîb, *el-Hiyel fi'l-kânûnî'l-medenî* (doktora tezi, 1992, Câmîatü Aynî's-şems Külliyyetü'l-Hukûk), el-Mektebetü'l-Külliyye, nr. 349/6; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan, *Kütübün ḥazzere minhe'l-'ulemâ*, Riyad 1415/1995, I, 179-197; Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile: Hile-i Şer'iyye*, İstanbul 1996; a.mlf., "Mezhep Görüşleriyle İlgili Farklı Nakiller", *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, III/1, İstanbul 1415/1995, s. 105-108; Mir Siadat Ali Khan, "The Mohammedan Laws Against Usury and How They are Evaded", *Journal of Comparative Legislation*, II (1929), s. 233-244; H. Lammens, "el-Hiyel ve'l-meḥâric", *el-Meşriḳ*, XXIX, Beyrut 1931, s. 641-646; Abdullah el-Merâgî, "İskâtü'l-aḥkâmî's-şer'iyye bi't-taḥayyûli memnûn", *ME*, XXVI/7 (1954), s. 373-377; Abdul Hameed Kamali, "Kitab al-Hiyal in the Political Philosophy of the Ummah", *Iqbal Review*, VII/3, Lahore 1966, s. 59-81; Hüseyin Halef el-Cebbûrî, "el-Hiyel ve mevâkıfü'l-fukahâ minhâ", *Mecelletü Külliyyetü'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye*, V, Bağdad 1393/1973, s. 113-136; Sâlih b. Fevzân, "er-Ribâ", *Edvâ'ü's-şerfa*, X, Riyad 1399, s. 235-274; Abdullah b. Muhammed et-Tarîkî, "Hükmü bey'i'l-'îne", *Mecelletü'l-Buḥûsü'l-İslâmiyye*, sy. 14, Riyad 1405-1406/1985, s. 261-294; Muhammed b. Ahmed es-Sâlih, "Mevkûfû's-şer'ati'l-İslâmiyye min nikâhi't-tahlîl", a.e., sy. 15 (1406/1985-86), s. 139-171; Muhammed el-Mes'ûdî, "el-Hiyel", *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye*, XVIII/71-72, Medine 1406, s. 97-168; Şa'bân M. İsmâil, "Seddü'z-zerâ'î beyne'l-ilgâ ve'l-fübâr", *Havliyye Külliyyetü's-şer'a ve'd-dirâsâtü'l-İslâmiyye*, sy. 6, Devha 1408/1988, s. 317-326.

SAFFET KÖSE

HİYEL (الحيل)

İslâm ilimler tarihinde
mekanik teknoloji
ve mühendisliğe dair bilgi
ve uygulamaları konu alan
ilim dalı.

Arapça *hîle* (hüner, tedbir, çare, yöntem) kelimesinin çoğulu olan *hiyel*, ilimler tarihinde genellikle "makine bilgisi" veya "mekanik teknolojisi" anlamında kullanılmıştır. Fârâbî, *İḥşâ'ü'l-'ulûm (İlimlerin Sayımı)* adlı eserinde hiyeli riyâzî ilimlerin pratiğe yönelik bir şubesi olarak gösterir. Onun açısından bu bilim dalı, matematik verileri fiziğin gerçekleri arasındaki uygunluğu gösteren işlemlere veya bu uygunluk esasına göre çalışan aletlere dair pratik bir disiplindir. Dolayısıyla aritmetik, geometri, optik, astronomi, müzik, ağırlıklar ilmi gibi riyâzî ilim dallarının her birine ait işlem, uygulama ve aletler hiyel kapsamına girer. Meselâ cebir işlemleri aritmetiğin, inşaat mühendisliği geometrinin, rasat işlemi ve aletleri astronominin, müzik uygulama ve aletleri müziğin, mercek ve aynalar optiğin, hidrolik kaplarla çeşitli kaldırıcılar ağırlıklar ilminin hiyele ilişkin pratik alanlarında incelenir. Kısaca hiyel ilmi Fârâbî'ye göre, riyâzî ilimlerin her birine ait zihnî ve mekanik "tedbir"leri inceleyen ve sonuçta mühendisin faaliyet alanını belirleyen teknik sanatlardır (*İlimlerin Sayımı*, s. 88-104). Buna karşılık yine X. yüzyılda hiyelden bahseden ilk kaynaklardan Hârizmî'nin *Mefâtîḫu'l-'ulûm*'unda bu disiplin çok daha dar sınırlar içinde tanımlanmaktadır. Hârizmî hiyeli ağırlıkların kaldırılması için gerekli olan kaldırıcıların, mancınık gibi savaş aletlerinin, hidrolik makinelerinin, su cenderelerinin ve otomatların yapımına hasretmektedir. Onun bu yaklaşımı, hiyel adı kullanılarak yazılan eserlerin muhtevalarına da uygun düşmektedir. Ayrıca Hârizmî, Fârâbî'nin aksine bu ilmin onun sadece aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten ibaret gördüğü riyâzî ilimlerden tamamen müstakıl, ayrı bir disiplin olduğunu vurgulamaktadır. Hârizmî'nin eseri o devirdeki hiyel terminolojisi hakkında da ilgi çekici bilgiler verir (*Mefâtîḫu'l-'ulûm*, s. 269-274). İbnü'n-Nedîm ise İslâm dünyasında yetişmiş mekanik bilginlerini matematikçiler ve astronomlarla birlikte anmakta ve ilk sıraya bu üç alanda da uzman olan Benî Mûsâ ailesini yerleştirmektedir (*el-Fihrist*, s. 330-331).

İslâm dünyasında mekanik teknolojisi hakkındaki çalışmalar Helenistik dönemde yazılan eserlerden yararlanmısa da, kısa sürede onları aşmıştır. Grekçe'den Arapça'ya çevrilen eserlerin en ünlüleri, Bizanslı Philon'un Arapça'sı *Kitâbü'l-Hiyeli'r-rûḥâniyye ve mecânîku'l-mâ'* adıyla bilinen *Pneumatica*'sı ile (Sezgin, V, 149) İskenderiyeli Heron'un Arapça'sı *Kitâbü'l-Hiyeli'r-rûḥâniyye* olarak bilinen *Pneumatica*'sı (a.g.e., V, 154) ve Kustâ b. Lûkâ'nın Arapça tercümesiyle *Kitâbü Ref'i'l-eşkâl (Kitâbü Ref'i'l-eş-yâ'i's-sakile)* diye bilinen *Mechanica*'sıdır. Ayrıca Archimedes'e nisbet edilen su saatleriyle ilgili *Kitâbü Arşimides fi 'ameli benkâmât* (Hill, *Arabic Water-clocks*, s. 1, 15-34) adlı risâle de etkili olmuştur. Yalnız Arapça çevirisi bulunan Philon'un *Pneumatica*'sı, aerostatik ve hidrostatik ilkelerini esas alarak otomatik kaplar ve otomatların mekanizmasını konu edinir. Onu takip eden Heron ise yine sadece Arapça'sı mevcut olan *Mechanica*'sında aynı ilkelere dayanan daha karmaşık makineleri tasvir etmiştir.

İslâm dünyasında makineler hakkında bilinen en eski telif eser Benî Mûsâ künyesiyle tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç kardeş tarafından IX. yüzyılda *Kitâbü'l-Hiyel* başlığı altında yazılmıştır. Tercüme faaliyetlerindeki rolleriyle de meşhur olan bu kardeşler matematiğin, astronomi ve fizikçi oldukları için mekanik teknolojinin gerektirdiği teorik temele de sahip bulunuyorlardı. Hu-neyn b. İshak ve Sâbit b. Kurre gibi bilginlerin bu alandaki çevirilerinden de faydalandığı anlaşılan *Kitâbü'l-Hiyel*'de 100 kadar mekanik aracın tasviri yapılmıştır. Bunların seksenden fazlası otomatik kaplardan, geri kalanı ise otomatik fiskeyeler, yakıtı ve fitili otomatik devreye giren lambalar, havası zehirli kuyularda çalışanlar için gaz maskeleri, havayı temizleyen körükler ve su çekmeye yarayan tulumba gibi aletlerden oluşmaktadır. Bu otomatik kaplardan yirmi kadarı Philon ve Heron'dan alınmışsa da diğerleri orijinaldir ve tercüme edilen Grekçe eserlerdeki- den köklü farklılıklar arz etmektedir. Kıtaptaki dikkati çeken en önemli unsur otomatik kontrol mekanizmalarıdır. Hava ve su basıncındaki en küçük değişimleri bile teknolojiye dönüştüren yaklaşımıyla bu eser faydalandığı Grek metinlerini hayli aşmıştır (Ahmad Y. al-Hasan – D. R. Hill, s. 60-62). Kitabın son olarak Atilla Bir tarafından *The Book "Kitâb al-hiyal" of Banū Mûsâ b. Şâkir, Interpreted in*